IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)
Volume 22, Issue 10, Ver. I (October. 2017) PP 92-94
e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.
www.iosrjournals.org

‘श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य मङ्गलपद्यगतसमस्तपदविमर्शः’

नीरजनौटियालः
शोधच्छात्रः,श्रीलालबहादुरशास्त्री-रा.सं.विद्यापीठम्,कटवारिया-सरायः,नवदेहली - 110016

निगमकल्पतरोर्गलितफलभूतं श्रीमद्भागवतमेकतः परमभक्तैरास्वाद्यं वर्तते। अपरश्च विद्वद्भिरपि संसेव्यं विद्यते, तद्यथा – विद्यावतां भागवते परीक्षा’ अस्य श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य वैशिष्ट्यमनेनैव स्पष्टं भवति यदाधुनिकेऽस्मिन् परिवेशेऽपि सर्वत्र एतत्कथामन्दाकिनि प्रवहन्ति दृश्यते। तथैव विद्वान्सोऽपि विविधटीकाप्रणयनेन निरन्तरमस्य महाग्रन्थस्य ग्रन्थिभेदनं कृतवन्तः।

यद्यपि विद्वद्भिः टीकाकारैश्चेदं शास्त्रमधिकृत्य व्याकरणशास्त्रदृष्ट्यापि सुबहुप्रतिपादितं तथापि विद्वान्सः किमपि नूतनं स्फोरयितुं शब्दशास्त्रीयं चिन्तनमत्रानारतं कुर्वन्त्येव।

श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य प्रारम्भिकाणि मङ्गलपद्यान्यत्यन्तमेव सरसानि भावपूर्णानि च वर्तन्ते। दार्शनिकदृष्ट्यापि विद्वद्भिर्मङ्गलपद्यपरिशीलनं विधीयते। यथाऽस्माभिः पूर्वमपि निर्दिष्टं यद् व्याकरणशास्त्रस्य विविधानि तत्त्वानि नवनवार्थानुसन्धाने विशिष्टां भूमिकां निर्वहन्ति, तस्मादेव अस्माभिरत्र प्रारम्भिकमङ्गलपद्यत्रयस्य समासशास्त्रीयं परिशीलनं विधीयते। अत्रेदमुल्लेखनीयं यच्छलोकघटकीभूतानां पद्यानां विग्रहप्रकारोऽपि नूतनार्थानुसन्धाने महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति।

व्याकरणशास्त्रस्य घटकीभूतस्य समासशास्त्रस्य प्रयोगक्षेत्रमपि विशालं वर्तते, प्रायशः तत्प्रयोगेण कवयो विद्वान्सो दार्शनिकाश्च समासानां प्रयोगं विधाय स्वकीयासु पदावलीषु महान्तमर्थं विभर्त्ति, तस्मादिह आदिमानां मङ्गलपद्यानां समासदृष्ट्या निरूपणं विधीयते।

प्रथमपद्यगतसमस्तपदविमर्शः

श्रीमद्भागवतस्यादिमे मङ्गलाचरणात्मके पद्ये भागवतकारेण नैकेषां समस्तपदानां प्रयोगो विहितः तत्र ‘**जन्माद्यस्य**’[1] इति पदे जन्म आदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासो वर्तते,अभिप्रायोऽयं वर्तते यद् यस्मिन् जन्मादिपदेनैव स्थितिभङ्गयोरप्यवबोधो जायते। महर्षिणा वेदव्यासेन वस्तुतः ब्रह्मसूत्रस्यादिमसूत्रेणैवैतस्य महत्त्वभूतस्य भागवतशास्त्रस्यारम्भो विहितः। अपरं वैशिष्ट्यमपि जन्मादिपदेन द्योत्यते तच्च जन्म आदिर्ययोरिति विग्रहेणान्यपदार्थत्वेनात्र स्थितलययोरप्यवबोधो भवति। जन्मादिपदे य आदिशब्दः सः व्यवस्थावाची वर्तते। तत्रैव मङ्गलाचरणात्मके प्रथमे पद्ये ‘**अभिज्ञ**’[2] इति पदमपि वर्तत एतस्य च विग्रहवाक्यम् अभि जानाति इति अभिज्ञः (तम्) अत्र उपपदतत्पुरुषसमासो वर्तते, जानातीति ज्ञः अत्र ‘ज्ञा अवबोधने’[3] धातोः ‘**आतश्चोपसर्गे**’[4] इत्यनेन शास्त्रेण क-प्रत्यये विहिते ज्ञ इति पदं सिध्यति। ईश्वरो जगतः बुद्धिपूर्वकरचनामकरोत् अथवा कंसवञ्चनादिकार्येष्वेवंविधेषु च प्रयोजनेषु सर्वथाभिज्ञः ईश्वरो वर्तते,यथा सर्वज्ञः इति पदं वर्तते तथैवाभिज्ञः इति पदस्याप्यत्राभिप्रायो वर्तते। अत्रैवान्यपदं **स्वराट्**[5] वर्तते, स्वेनैव राजते (तम्) इति विग्रहवाक्ये राजृ-दीप्तौ धातोः क्विप्-प्रत्यये राडिति पदं निष्पद्यते। वस्तुतः एतानि सर्वाणि एतादृशानि पदानि ‘**धीमहि**’[6](ध्यायेम) इति क्रियया सह अन्वीयन्ते। ‘**तेजोवारिमृदाम्**’[7] इत्यस्य पदस्य विग्रहवाक्यं तेजश्च वारि च मृच्च तेजोवारिमृदः तासां तेजोवारिमृदाम्, द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषसमासोऽत्र वर्तते। एतस्य पदस्य विनिमय इति पदेनान्वयो वर्तते। अस्य पदस्य विषये एवमपि वक्तुं शक्यते यद्यथा क्वचिद् भ्रान्तिवशात् प्रचण्डातपे दूराद् दृष्टे सति दूरदेशे जलस्याभावेऽपि जलस्य भानमनुभूतिर्वा भवति तथैव वेदान्तदृष्ट्या संसारस्य जगतो वा परमार्थतः सत्ता न विद्यते परन्तु पुनरपि तस्यानुभूतिर्जायते। तथैवाजलेऽपि जलबुद्धिरेव तेजोवारिमृदां विनिमय इत्यस्ति।

प्रकृते ‘**त्रिसर्गः**’[8] इति पदे सङ्ख्यापूर्वत्वाद् ,‘**संख्यापूर्वो द्विगुः**’[9] इति शास्त्रानुसारं द्विगुसमासे विहिते त्रयाणां सर्गाणां समाहार इति विग्रहवाक्यपुरःसरं ‘**द्विगुरेकवचनम्**’[10] ‘**स नपुंसकम्**’[1] इत्यादिभिः शास्त्रवचनैश्च त्रिसर्गमिति पदं स्यात् परन्तु पुनरपि भागवतकारेण ‘त्रिसर्ग’ इति

---

[1] जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा।
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि[1]।। श्रीमद्भागवतमहापुराणम् , 1.1.1

[2] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् , 1.1.1

[3] पा.धातु.पा. चौखम्भा संस्कृत सीरीज़्, धातुसं.-1507

[4] पा.अ.-3.1.136

[5] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् -1.1.1

[6] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - 1.1.1

[7] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - 1.1.1

[8] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - 1.1.1

[9] पा.अष्टा.सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः-2.1.52

[10] पा.अष्टा.-2.4.1

पुंलिङ्गे प्रयोगो विहितः तस्माद् वक्तुं शक्यते यदत्र द्विगुसमासश्च नास्त्येव तर्हि किं त्रयश्चेमे सर्गाश्च त्रिसर्गाः इत्यत्र **‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः’**[2] इति नियमेन कर्मधारयसमासः स्यात् पुनश्च व्यक्तिपक्षे एकवचने ‘त्रिसर्ग’ इति भवेदित्यपि समीचीनं न प्रतीयते तर्ह्यन्ते त्रयः सर्गाः यस्य (परमात्मनः) बहुव्रीहिसमासेनैव विषयस्य प्रतिपादनं कृतं स्यात्, अत्रास्माभिरपि एवमेवानुभूयते यद् वस्तुतोऽत्र भागवतकारेण बहुव्रीहिसमासस्याश्रयेण परमात्मा श्रीकृष्ण एव एतस्याः सत्त्वरजस्तमोगुणान्वितायाः त्रिविधसृष्टेः स्रष्टा वर्तते, तं प्रत्येव त्रिसर्ग इति पदं सङ्केतयति। अग्रे **‘अमृषा’**[3] इति पदस्य विग्रहवाक्यं न मृषा अमृषेत्यत्र नञ्तत्पुरुषसमासो वर्तते। **‘न लोपो नञ्’**[4] इत्यनुशासनेन नकारस्य लोपे सति अकारे शिष्टेऽमृषेति वर्तते, मृषेति मिथ्यावाचकमव्ययपदं वर्तते। कीदृशः त्रिसर्गः? प्रत्युत्तरे अमृषा त्रिसर्ग इति वर्तते। वस्ततुतोऽयं त्रिसर्गोऽसत्यं वर्तते परन्तु परमात्मनो मायया मृषा सन्नप्यमृषा अर्थात् सत्यवत् प्रतीयते। पुनश्च प्रकृते प्रथमे पद्ये **‘निरस्तकुहकम्’**[5] इत्यस्य विग्रहवाक्यं निरस्तं कुहकं यस्मिन् (तम्) इत्यत्र बहुव्रीहिसमासो वर्तते। कुहकमिति कपटपर्यायो मायालक्षणं तत्कुहकं वक्तुं शक्यते। **‘कुह्-विस्मापने’**[6] धातोः क्वुन्-प्रत्यये कृते सति कुहकमिति पदं निष्पद्यते, यस्मिन् परमात्मनि कपटस्य लेशमात्रमपि न विद्यते, अथवा संसाररूपाज्ञानतमो यस्यानुकम्पया निरस्तं नष्टं जायते, जीवस्य वाज्ञानस्य नाशनेऽपि परमात्मैव समर्थो वर्तते। तादृशं श्रीकृष्णपरमात्मनं वयं ध्यायेम इति भावार्थो वर्तते।

द्वितीयपद्यगतसमस्तपदविमर्शः

श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पद्ये **‘प्रोज्झितकैतवः’**[7] इति समस्तपदं वर्तते। एतस्य विग्रहवाक्यं प्रकृष्टतया उज्झितं कैतवं यस्मिन् (सः) इत्यत्र बहुव्रीहिसमासो वर्तते, सः कः ? इति जिज्ञायां प्रोच्यते यत् सः धर्मोऽथवा एतादृशः कपटरहितो धर्मोऽस्मिन् शास्त्रे निगद्यते, यतोऽग्रिमपदेनैतस्यैव पूर्वोक्तस्य पदस्य समर्थने हेतुमुपस्थापयति, **‘निर्मत्सराणां सतां’**[8] निर्गतं मत्सरं येषामिति ते निर्मत्सराः, तेषां निर्मत्सराणामर्थाच्छलकपटपरहिता एव निर्मत्सराः, क्वचिद् मतोऽग्रे सरत्ययमिति। भावोऽयं विद्यते यदसौ मदधिकामुन्नतिं कुरुते इति दृष्ट्वा हृदि य ईर्ष्याभाव उपजायते स एव मत्सरः, तदेव परोत्कर्षस्यासहनमेव मत्सरः , तद्विरहितास्ते निर्मत्सरा इति। अन्यैः शब्दैरपि वक्तुं शक्यते यद् ये आप्ताः शिष्टा विबुधाश्च सन्ति येषाञ्च वाक्यमसंशयं वर्तते, तादृशाः सत्ये स्थिता नीरजस्तमा एव निर्मत्सराः सन्ति। प्रश्नोऽयमुदेति यत्कस्मात् ते निर्मत्सराः? तत्रोच्यते एवंविधानां नीरजस्तमसां साधूनां कश्चनापि निजस्वार्थो न वर्तते. मायारहिताश्च ते कस्माद् हेतोरसत्यभाषणं करिष्यन्ति, नूनं ते सत्याचरणं सत्यभाषणञ्चैव विधास्यन्ति, तेषाञ्च चेतांसि सर्वथा मालिन्यरहितानि वर्तन्ते, मलस्य लेशमात्रमपि तत्र न विद्यते। कैतवमिति पदं कितवस्य भावो गुणो वैतस्मिन्नर्थे तद्धितवृत्तौ अण्-प्रत्यये कृते निष्पद्यते। कैतवोऽत्र, इत्यस्मिन् पदे अत्रेति अव्ययम् अस्मिन् श्रीमद्भागवतशास्त्रे इत्यस्य कृते प्रयुक्तः, अर्थात् अस्मिन् भागवतमहापुराणे प्रोज्झितकैतवो धर्मः प्रकथित इत्यभिप्रायः।

कीदृशं भागवतरूपवस्तु तत्त्वं वा वर्तते? तस्मिन् विषये कथ्यते – **‘शिवदम्’**[9] शिवं (कल्याणं)ददातीति शिवदम्, अत्रोपपदतत्पुरुषसमासो वर्तते। एवंविधेन शिवदवस्तुना किं स्यात्? तस्मिन् विषये प्रोच्यते यत्त्रयाणां तापानामुन्मूलनमनेन स्यात्तदेव निगदितं भागवतकारेण **‘तापत्रयोन्मूलनम्’**[10] इति तापत्रयस्योन्मूलनं तापत्रयोन्मूलनं षष्ठीतत्पुरुषसमासः, भौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकत्वेन त्रिविधतापाः प्रसिद्धा एव। एवंविधानां तापानां सर्वथा समूलकाशकशनं श्रीमद्भागवतशास्त्रेण भवति। सर्वेऽपि प्राणिन एभिः त्रिभिरेव तापैः सन्तप्ताः सन्ति। यथा घर्मकाले निदाघतप्ताः जनाः गङ्गाजलावगाहनेन शान्तिमधिगच्छन्ति तथैव भागवतरूपवस्तुनो मननेन चिन्तनेन निदिध्यसनेन च मानसशान्तिं प्राप्नुवन्ति। केनायं शास्त्रं प्रणीतम्? तस्मिन् विषये निगद्यते यद् महामुनिना श्रीमता वेदव्यासेनैतत्प्रणीतम्। महामुनिरिति विशेषणपदं महर्षिवेदव्यासाय प्रयुक्तम्। **‘महामुनिः’**[11] इत्यत्र विग्रहवाक्यं महांश्चासौ मुनिश्च महामुनिः ‘कर्मधारयसमासः’ महामुनिना कृतमिति महामुनिकृतं,तस्मिन् महामुनिकृते।

[1] पा.अष्टा.-2.4.17
[2] पा.अष्टा.-1.2.42
[3] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् , 1.1.1
[4] पा.अष्टा.-6.3.73
[5] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् , 1.1.1
[6] पा.धातु.पा.- (चौखम्भा संस्कृत सीरीज्) धातुसंख्या - 1901
[7] धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां,
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तुशिवदं तापत्रयोन्मूलनम्।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः,
सद्यो हृद्योऽवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः सुश्रुषिभिस्तत्क्षतात्।।श्री.भा.महा.पु.- 1.1.2
[8] श्री.भा.महा.पु.- 1.1.2
[9] श्री.भा.महा.पु.- 1.1.2
[10] श्री.भा.महा.पु.- 1.1.2
[11] श्री.भा.महा.पु.- 1.1.2

तृतीयपद्यगतसमस्तगतविमर्शः

पद्येऽस्मिन् **'निगमकल्पतरोः'**[1] इति समस्तपदं वर्तते तस्य विग्रहवाक्यं तु निगमरूपश्चासौ कल्पतरुश्च, निगमकल्पतरुः तस्य 'निगमकल्पतरोः' मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमासः। निश्चयेन निःशेषेण सम्पूर्णतया वा गमयति बोधयति वा सर्वविधान् पुरुषार्थोपायान् सः निगमः, निगम इति पदमत्र वेदवाचकः, तादृशस्य निगमरूपस्य कल्पतरोः (वेदस्य) गलितं सुपक्वं फलं भागवतं वर्तते। कल्पतरोरिति साकाङ्क्षपदं वर्तते फलमित्यत्र तस्य पूर्णकं पदम्।

अग्रिमं समस्तपदं **'शुकमुखाद्'**[2] इति वर्तते, शुकस्य मुखमिति विग्रहवाक्यम्, तस्मात् शुकमुखात्,,षष्ठीतत्पुरुषसमासः, अथवा शुकमुखं यस्येति बहुव्रीहिः। अत्र शुक इति पदेन महामुनिर्भगवान् शुकदेवो व्यासनन्दनः कथ्यते, क्वचिच्च भागवते वैयासकिरित्यपि तस्य संज्ञा वर्तते। अपरस्मिन् लौकिकेऽर्थे शुक इति शुकपक्षिपर्यायपदं तत्र लौकिके व्यवहारे शुकपक्षिणः प्रसिद्धं किञ्चिद् वैशिष्ट्यमिदं समासेनाकर्ण्यते - शुकपक्षिविशेषो विशेषतया फलस्य निरीक्षको भवति, स यस्मिन् फले स्वीयचञ्च्वा प्रहारं स्पर्शनं वा कुरुते तत् फलं सामान्यफलापेक्षया अतीवमधुरं स्वादु च वर्तते। तया दृष्ट्या भागवतशास्त्रं पश्यामश्चेदत्रापि भगवतः शुकदेवस्य मुखादेतस्य भागवतशास्त्रस्य प्रवचनं निसरणं वा जातं, राजा परीक्षितश्चेवंविधस्य भागवतरूपस्य विशिष्टफलस्य प्रधानतया भोक्ता, तन्माध्यमेनैवान्ये सर्वे ऋषयो सामान्याः जनाः पिपासवश्चापि एतस्य फलस्य रसास्वादननमकुर्वन्। अतो विशिष्टमेव एतच्छास्त्रं वर्तते, नास्त्यस्य वैशिष्ट्ये कश्चन सन्देहलवोऽपि।

सम्प्रति **'अमृतद्रवसंयुतम्'**[3] इति समस्तपदं वर्तते, अमृतञ्चेदं द्रवञ्च अमृतद्रवं, तेनामृतद्रवेण संयुतममृतद्रवसंयुतम्, अत्रादौ कर्मधारयसमासः पुनश्च तृतीयातत्पुरुषः अतः, कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषसमास इति वक्तुं शक्यते। अमृतद्रवसंयुतमेतस्य व्याख्याने श्रीधराचार्यचरणा ब्रुवन्ति यद् - '**अमृतरूपेण द्रवेण संयुतमिति**[4]' अमृतमित्यस्य सामान्योऽर्थः यो मरणधर्मा नास्ति, अथवा अस्य कदापि मरणं विनाशो वा न जायते, तादृशस्तु परमात्मैव विद्यते अतोऽमृतपदेन परमात्मनः श्रीकृष्णस्यैव बोधो वरिवर्ति।

उपसंहारः –

इत्थमस्माभिः श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य मङ्गलपद्यत्रयस्य समासशास्त्रीयं विवेचनमत्र प्रास्तावि। अत्र विविधप्रकारो बहुविधविग्रहः, तस्यापि संक्षेपेणैव निर्देशोऽस्माभिः कृतः। कथं विग्रहप्रकारवैविध्येन अर्थेष्वपि वैलक्ष्ण्यं जायते इत्यप्यत्र सङ्केतितम्। इदमस्माभिरवधेयं यदत्र प्रायशोऽव्ययीभावसमासमतिरिच्य तत्पुरुषादीनां समेषां समासानां भेदोपभेदानामुदाहरणानि प्राप्यन्ते। इदं वक्तुं शक्यते यदस्याः पद्यत्रय्याः वैशिष्ट्यं सम्पादने सरसतायाश्चाधाने समासानां वैशिष्ट्यं वर्तते।

[1] निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुविभावुकाः।। श्री.भा.महा.पु.- 1.1.3

[2] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् – 1.1.3

[3] श्रीमद्भागवतमहापुराणम् – 1.1.3

[4] श्रीमद्भागवतम् ,श्रीधरीटीका, 1.1.3